

5. A lakosság nemzetiségére való utalás: Magyaralmás, Rácalmás, Ráckeresztúr.

6. A település egykori jogállására való utalás: Szabadbattyán, Szabadhidvég az utóbbi helynév községszervezésből származó névösszevonásból származik.

7. A település egykori birtokosára (birtokosaira) való utalás: Csákberény, Lajoskomárom, Nádasdladány.

BARABÁS IRÉN

VÁLTOZÓ VIZEK - VÁLTOZÓ VÍZNEVEK. ADALÉKOK A VÖLGYSÉGI PATAK /HATÁRÁROK, HUTÉKRÓVE/ NÉVÉLETTANÁHOZ

BÁRCZI GÉZA „rendkívül fontos tétel”-nek nevezi, hogy a több lakott helyet érintő, nagyobb vizek /patakok/ nevemessze a legszilárdabb minden földrajzi név között.”

/BÁRCZI GÉZA: A földrajzinév-adás általános kérdései. In: BÁRCZI G.: A magyar nyelv múltja és jelene. Gondolat, Bp., 1980. 210./ REUTER CAMILLO dolgozata a NÉVTÉRT-ben arra hívja fel a figyelmet, hogy a Völgység fő vízfolyása — mai nyelvhasználatban és rekonstruálhatóan — több néven szerepelt.

Nem volna tehát szilárd az elnevezés? Igaz, mondja BÁRCZI, van úgy, ha a földrajzi vagy gazdasági helyzet változása elősegíti, a más szemlélet új névhez vezet. /U.o., 209. p./ SZABÓ T. ATTILA pedig egyenesen ajánlja — éppen az eredeti vízrajzi és gazdálkodástörténeti állapotot megőrkítő nevek alapján — a beállott változások felvázolását. /SZABÓ T. ATTILA: A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. In: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 340./

Aki a Völgység régi vízrajzát ismeri — mint REUTER CAMILLO — elfogadja, hogy a völgyek és mellékvölgyek egy-egy szakaszát ingoványos mocsár tette járhatatlanná, s időszakosan nyílt víztükrök is kialakulhattak. Az embernek az az érzése, mintha egy hatalmas törendszert partján járna. A ma baranyai Tófü község — a középkori Tolna része — a Györe és

Izmény közötti völgyet borító víztükör felső végébe települt, hajdani neve: Tófő. Császsza neve mocsárra utal, /Mecsek/nádasd nádassal borított völgyre. Hidas fontos átkelőhely hidakkal stb.

Voltak tehát szabályos tavak, mocsarak, melybe az addig összegyülemlett különböző vízfolyások vize beletorkollott. Jól látható pl. ez egy 1787-es térképen. A mocsárban szabályosan eltűnik a patakmeder, további futását szaggatott vonal jelzi. /Tolna megyei Levéltár, Szekszárd. Térképtár, T: 188. Bonyhádi és kakasdi határrészek./

Ilyen vízrajzi viszonyok mellett nem feltétlenül igaz, hogy a régi Völgyiségnek egyetlen fő vízfolyása kellett hogy legyen. Valamiféle "Völgy-séd", ahogy HADROVICS LÁSZLÓ egyébként logikusan felvetette. /FNESZ, 701. p./ Sőt! Inkább több, csaknem egyenrangú vizet, víznevet kell elképzelnünk.

Az 1235. évi -- egyébként hamis -- mázai határjárás oklevele három víznevet említ. Györétől délnek tartva, a fő völgyön való átkelés során a határeljut egy bizonyos révhez, ott rádől a Hidas nevű folyóra". Átkelve csakhamareléri az Egrek nevű folyót...", a váraljai mellékvölgyben pedig a népiesen Küesd-nek mondott víz említődik. /GOJÁK JÁNOS fordításában./

Hidas, Egregy, Kövesd -- egyben középkori falunévek is. A névadások tehát a falunévből víznév /illetve víznévből falunév/ jellemző esetei. /BÁRCZI GÉZA: i.m. 1980., 210./

ORTVAY TIVADAR történeti vízrajzában is ennek megfelelően dolgozta fel az okleveles anyagot. Nála a fő vízfolyás a Hydus folyó, mely a Zengő-hegy északi oldalán ered, előbb Nádasd, majd Hidas mellett elhaladva folyik tovább Bonyhád mellett. Ez azAgárd és Szekszárd közt a Sárvizbe szakadó Nádasdi más-kép Hidasi víz..." -- azonosítja /ORTVAY TIVADAR: Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. Athenaeum r. társ. könyvnyomdája, Bp., 1882. I., 390./ Az Egreh, vagy Egrek folyóról viszont -- ugyancsak az 1235. évi oklevél topográfiája alapján -- azt mondja, hogy ez nem lehet más, minta Nádasdi víznek baloldali mellékvize, az Egregyi víz, vagyis a

Zobák pusztán eredő s Egregy mellett elhaladó, Császtánál Tolna megyébe jutó s Kis-Mányoktól északkeletre a Nádasdi vízbe szakadó Völgységi patak. /ORTVAY TIVADAR: i.m. I., 288./ Mind ebből úgy tűnik, hogy ORTVAY -- nem ismerve a terepet -- nem érzékelte: az oklevél már a Győre és Máza /Koromszó/ közötti fő völgyben említi a két vizet, a Hydust, illetve az Egrek-et, később pedig már csak az Egrek-et.

Láthatni, kitüntetett jelentősége volt a Hydus-nak. A hagyomány római hídról tud. Több régi térképlapon „Király Hidgyja” felirat mutatja e hely, illetve a vízfolyás jelentőségét.

Hogyan nézett ki a Völgység fő völgye -- a vízszabályozások előtt?

Érdemes utalni pl. a nagymányoki nagymocsár lecsapolására. A múlt század elején a völgyön át gátat építettek /ez volt a néhány éve eldőzerolt Tríp/, majd megásták a csatornát, a „Neuer Graben”-t. /BLANDL GYÖRGY: Nagymányok község története. Kultúra Könyvnyomdai Műintézet, Pécs, 1936., 41./ A szentgáli mocsárról, az abba belédfolyó völgységi vizekről, a mocsár 1762., 1770. és 1772. évi szabályozásáról, a lakosság és a földesurak vadvizekkel folytatott elkeseredett harcáról JOHANN WEIDLEIN közölt értékes leírást. A Dörrek, Apponyiak és Fesztichek jobbágysai, és a felfogadott két szuloki vállalkozó munkálatai nyomán ismerték fel, hogy egy-egy szakasz rendezése nem sokat ér, az egész vízfolyást kell munka alá venni. /WEIDLEIN, JOHANN: Die Schwäbische Türkei. München, 1967. 231. és köv./ A völgységi vizek első, teljes vízgyűjtő területre kiterjedő felmérése 1829-ben készült el, őt térképlapon. /Tm. L. Térképtár, T: 181./

Végül is, hogy látom a ma használt nevek keletkezéstörténetét?

Az 1770-es éveket megelőzően szerintem egyetlen, rövid szakaszú fő vízfolyás volt. Az, amelyik a szentgáli mocsárból kivezette az összegyűlt vizeket. Ez -- amint az 1793-as megyetérképen látható -- az Ebes Riv/us/, Ebes elpusztult középkori falu neve is volt.

Amikor az 1770-es években rendezték a szentgáli mocsarat, akkor a megásatott egyetlen fő vizet éppen az érintkező két helység, Szekszárd és Zomba határán, a völgy közepén vonták meg. Így valóban határt jelentő árokká lett, amint ezt PESTHY FRIGYES 1864-es gyűjtése rögzíti: „...A' határ árki patak, mely a Zombai határt választja el a Szegzárdi határtól, melybe ismét a Kokasd és Belacznó keresztül folyó patakocská omlik.” /GAÁL ATTILA--KÖHEGYI MIHÁLY: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában. III. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve, VI.--VII. Szekszárd, 1977. 308./

A fő völgy vizeinek rendezésével létrejön egy fő vízfolyás, mely többnyire mesterséges árokban halad, anélkül, hogy ágakra szakadna, szigeteket alkotna, mocsarakban tűnne el. Amíg az 1793-as Ebes Rivus-sal levezetett vízmennyiség számos, egyenrangúnak feltüntetett vízfolyásból származik, most egyértelműen egyetlen fő vizet látunk. Így a vízhozama is nagyobb. 1808-ban úgy adják meg, hogy csak magyar neve van: „Völgység. Rivus.” /LIPSZKY, JOANNES: Repertorium... Budae, 1808. 744./ Kissé zavaró, mert a kistáj neve is ugyanez. Később Völgységi patak megnevezést találunk, így pl. 1865-ben, 1882-ben, stb. /HUNFALVY JÁNOS: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest, 1865. III., 34./ /ORTVAY TIVADAR: i.m. II., 407./

Egyidejűleg Szekszárdon és a Szekszárdi dombvidék északra néző szőlőhegyeiben ugyanezt a vizet mint Szentgáli árok ismerik. Itt húzódik a német--magyar nyelvhatár. A Sió-Sárvíz völgyének gazdag vízrajzához viszonyítva jelentéktelennek tűnik a Völgység fő-fő vízfolyása. Ez a szemlélet jól tükröződik Szekszárd korabeli monográfiájában: „Szekszárd... Van egy patakja mely a völgységből /!/ jön nyugotról keletnek, és a mely határunkban két malmot hajtván... a sár-folyóba /!/ ömlik.” /MEHRWERTH IGNÁCZ: Jegyzőkönyv Tolna vármegye monographiájához beszerzett adatokról Szegzárd Nagyközséget illetőleg. Rosenbaum nyomda, Paks, 1884. 11./

További kérdés: miért lett Hutekróve/Határárok az új víz Bonyhád alatt is? Azért, mert itt is a „határon” ásatták meg. Tudvalevő, hogy 1729-ben báró Schilson és Kun Ferenc Bonyhád helység, a puszták, a rétek keleti és nyugati félre osztásában állapodtak meg. /Tolna megyei Levéltár, Szekszárd. Perczel-család iratai. Okiratok, 68. sz./ 1746-ban pedig az új tulajdonosok, Perczel József illetve Kliegl Ignác is felosztották Bonyhádot /Perczel-jobbágyok, Kliegl-jobbágyok, Perczel-földek, Kliegl-földek/, de még a „nádasberkek”-ről, a Bonyhádi Bozót-ról is úgy intézkedtek, hogy „....ezen Nádasberek is jelenleg hosszában kétfelé hasíttassék... a keleti fele... Perczel Jósefé maradjon.” /U.o., 132. sz./

A mai Határárok népi megnevezés tehát birtoklástörténeti adat. Egy-egy falu, illetve Bonyhád esetében egy-egy földesúr birtokhatárán megásatott mesterséges vízfolyás neve.

Mivel a névadás motívumai elhomályosultak, sokan úgy vélik, hogy talán Baranya és Tolna között is ez volt a határ. Tudva a határpererekről, mégsem tartottam valószínűnek. Tévedtem. Úgy látszik, rövid ideig ez a helyzet is fennállott. 1729-ben ugyanis a báró Schilson János Mihály és Kun Ferenc közötti osztályos egyezség 2. pontja kimondja, hogy „... Kun Ferencznek... a' Bonyhádi részen fellül jutott Hidas négy malommal, mellynek fele az ott lefolyó patakocska miatt Tolna Vármegyébe, másik fele pedig Baranya Vármegyébe fekszik...” /Tm. L. Perczel-család iratai. Okiratok, 68./

A természetes, máskor meg a mesterségesen megásott meder valóban határt jelentő árok volt. Költségeit ketten viselték, két falu, két földesúr, két megye jobbágjai dolgoztak rajta.

SOLYMÁR IMRE

ÚJ MÓDSZER AZ UTCANEVEK VIZSGÁLATÁRA

Az utóbbi időben világszerte törekszenek a földrajzi nevek egységes elvek szerinti osztályozására annak érdekében, hogy az eredményeket a többi tudományág /archeológia, néprajz, történettudomány stb./ közvetlenül hasznosíthassa.